

Prof. zw. dr hab. Joachim Śliwa
ul. Radzikowskiego 69A/10
31-315 Kraków

j.sliwa@uj.edu.pl

Ocena rozprawy doktorskiej mgr Magdaleny Sobas
pt. *Proto- i wczesnodynastyczna ceramika z Komu Zachodniego w Tell el-Farcha*
na tle innych osad z terenu Deltę Nilu

Mgr Magdalena Sobas jest absolwentką Uniwersytetu Jagiellońskiego, od czasu studiów związaną z ekipą badawczą prof. Krzysztofa M. Ciałowicza, od kilku lat prowadzącą badania wykopaliskowe na stanowisku Tell el-Farcha w egipskiej Delcie, odgrywającym kluczową rolę w okresie formowania się państwa egipskiego¹. Od momentu podjęcia studiów doktoranckich związek ten sformalizował się i znacznie zacieśnił. Doktorantka posiada już obecnie na swoim koncie duże doświadczenie terenowe, a także kilkanaście publikacji i wystąpień konferencyjnych. Rozprawa przygotowana została w Zakładzie Archeologii Egiptu i Bliskiego Wschodu Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Mgr Magdalena Sobas, w ramach ogólnych założeń realizowanego projektu badań w Tell el-Farcha, postanowiła zająć się ceramiką z konkretnego zespołu architektonicznego badanego stanowiska, traktowaną jako istotny przekaz źródłowy. Rezultaty swych spostrzeżeń zawarła w ocenianej rozprawie; stanowią one ważny element w badaniach nad strukturą społeczną i gospodarczą całej osady.

¹ Badania w Tell el-Farcha rozpoczęto w roku 1998 jako wspólny projekt Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie oraz Muzeum Archeologicznego w Poznaniu, kierowany przez prof. Krzysztofa M. Ciałowicza i dr Marka Chłodnickiego.

Doktorantka podjęła się opracowania materiału ceramicznego z Komu Zachodniego, części kultowo - administracyjnej badanej osady, obejmującego trzy etapy jej funkcjonowania: od fazy 3 do fazy 5 włącznie (Nagada IIIA1 – IIIC1)². Jak sama stwierdza, jej zamiarem jest próba „uzyskania odpowiedzi na temat przeznaczenia poszczególnych naczyń, a także określenia ich roli w wybranych pomieszczeniach. Dla zrozumienia pełnego procesu produkcji naczyń ceramicznych i ich dystrybucji uwzględniono także dane etnoarcheologiczne” (s. 6). Niezbędne w tym celu stało się stworzenie ujednoliconego opisu inwentarzowego zabytków, co stanowi istotną, drugą część rozprawy.

Badania nad ceramiką egipską mają odległą tradycję, sięgającą czasów W. M. Flindersa Petriego i jego ustaleń związanych m. in. z systemem tzw. sequence dates. Jako materiał pozyskiwany w trakcie wykopalisk rola ceramiki schodziła jednak przez wiele lat na drugi plan, nie mogąc konkurować z dziełami wielkiej sztuki i architektury. Nie wykorzystywano jej też konsekwentnie jako tzw. źródeł diagnostycznych, jak praktykowano to już od dawna w europejskiej archeologii pradziejowej, a także w archeologii klasycznej. Na przestrzeni ostatniego półwiecza doszło jednak także w Egipcie do daleko idących zmian w podejściu do tej kategorii materiałów, w głównej mierze dzięki inicjatywom Dorothei Arnold oraz Janine Bourriau, inicjatorom tzw. systemu wiedeńskiego, z którego zasad korzysta też w znacznym stopniu autorka omawianej rozprawy. Aktualnie nie można sobie nawet wyobrazić stanowiska archeologicznego w Egipcie, gdzie nad tą kategorią zabytków nie czuwałby specjalnie do tego przygotowany ceramolog.

Mgr Magdalena Sobas, świetnie zdająca sobie sprawę ze swej roli, wtajemnicza czytelnika rozprawy także w arkana swej specjalności, przedstawiając zarówno etap pracy ceramologa w terenie, następnie także wprowadzając w podstawy specjalistycznej dokumentacji wraz z zasadami dokumentacji rysunkowej (tu także wzór karty indywidualnego naczynia). Wyjaśnieniu ewentualnych nieporozumień służyć ma przygotowany specjalnie słownik terminologiczny (s. 208-211).

W opracowaniu liczącym 264 strony wydruku komputerowego oraz 177 tablic i zestawień tabelarycznych, doktorantka przedstawiła materiał ceramiczny z tzw. Komu Zachodniego w Tell el-Farcha, na jego podstawie zmierzając do uzyskania wiadomości uzupełniających m. in. naszą dotychczasową znajomość technologii wyrobu ceramiki omawianego okresu, rozwoju form, dekoracji naczyń oraz ich przeznaczenia.

Rozprawa skonstruowana jest logicznie, zgodnie z zasadą prezentacji konkretnego materiału służącego do formułowania ogólniejszych wniosków i spostrzeżeń. Całość zamyka obszerne zestawienie wykorzystanej literatury. Tekst rozprawy przygotowany jest starannie, autorka w

2 W omawianej rozprawie starannej analizie poddano materiał ceramiczny pochodzący z badań prowadzonych w latach 2006-2013.

sposób wzorowy prezentuje opracowywany materiał, swe spostrzeżenia i konkluzje formułując w sposób jasny i jednoznaczny.

W ramach wprowadzających omówień uwzględniła autorka w niezbędnym zakresie tło historyczno-kulturowe (s. 8 - 17) oraz historię badań prowadzonych na stanowisku Tell el-Farcha, ze szczególnym uwzględnieniem badań nad ceramiką (s. 18 - 33); sporo uwagi poświęciła także osadnictwu na obszarze Deltę w okresie proto- i wczesnodynastycznym (s. 34 - 39). W kolejnych rozdziałach autorka wprowadza czytelnika w problematykę związaną z funkcjonowaniem warsztatu garncarskiego (s. 40 - 49) oraz klasyfikacją surowca (s. 50 - 56); podejmuje także problem rekonstrukcji procesu produkcji naczyń ceramicznych w oparciu o wyniki własnych badań etnoarcheologicznych, nawiązujących do wcześniejszych studiów o takim charakterze (s. 57 - 66). Badania te przeprowadziła doktorantka obserwując wnikliwie pracę współczesnych garncarzy egipskich w dwóch wsiach: Simarosa we wschodniej części Deltę oraz w el-Nazla w Oazie Fajum.

Dopiero w rozdziale następnym (poczynając od s. 67) przystępuje doktorantka do starannego omówienia materiału ceramicznego z Komu Zachodniego w Tell el-Farcha. Jest to zasadnicza część pracy, również pod względem objętości. Mieści się tutaj, oprócz katalogu znalezisk ceramicznych, także szereg wniosków i spostrzeżeń natury ogólniejszej opartych na ich drobiazgowej analizie.

Jak wynika z ustaleń autorki, większość naczyń służyła mieszkańcom do codziennego użytku. Jedynie niewielka ich ilość miała bardziej precyzyjne zastosowanie. Proces produkcji stale był udoskonalany, z wolna zwiększała się także liczba poszczególnych kształtów, sposoby opracowania powierzchni naczyń oraz proces ich formowania.

W fazie 3 istnienia osady, produkcja ceramiki nie była zbyt wielka i miała raczej tzw. przydomowy charakter. Natomiast w fazach 4 i 5 produkcja ceramiczna zwiększyła się, i jak przypuszcza autorka – istnieć już wówczas mogły wyspecjalizowane warsztaty garncarskie. Jeśli chodzi o formy naczyń i ich dekorację, wytwórcy sięgają też coraz częściej po wzorce z ośrodków ościennych. Wiąże się to wyraźnie ze wzrostem wymiany i rozwojem kontaktów handlowych osady w Tell el-Farcha.

Analiza porównawcza ceramiki z Komu Zachodniego w Tell el-Farcha w zestawieniu z wyrobami znanymi z innych stanowisk osadniczych w Delcie (s. 199 – 207), zgodnie z ustaleniami autorki, wykazała duże podobieństwo do materiałów pochodzących z innych stanowisk na obszarze Deltę (m. in. Buto, Tell Ibrahim Awad, Tell el-Iswid, Tell el-Murra). Dotyczy to także surowca, który najczęściej stanowi glina nilowa, natomiast glina marglowa stanowi jedynie niewielki procent (jest bowiem trudniej dostępna).

Jedno z zadań, które postawiła sobie autorka, to próba odpowiedzi na pytanie, jakie było przeznaczenie wybranych pomieszczeń usytuowanych na Komie Zachodnim, a także – jaką funkcję pełniły odkryte w nich naczynia (s. 187 – 195); chodzi w tym przypadku o pomieszczenia W 211, W 240, W 253 oraz W 255. Wszystkie naczynia wykonane były z gliny nilowej, w przeważającej masie należały do klasy ceramicznej „R”.

W pomieszczeniu W 211 (datowanym na fazę 5) odkryto 24 całe naczynia, z których większość wyróżniała się pod względem formy, opracowania powierzchni oraz dekoracji. Ich funkcje, niezależnie od możliwości przechowywania w nich rozmaitych materiałów³, mogły też wiązać się z wykonywaniem praktyk religijnych/kultowych. Dekoracja z sylwetkami strusia i gazeli, naniesiona na powierzchni naczynia W 217 (tabl. 172), a także występowanie wizerunków tych zwierząt na innych zabytkach z Tell el-Farcha wskazywać może na ich szczególne znaczenie symboliczne i kultowe dla mieszkańców. Mgr Sobas słusznie włączyła się do prowadzonej już od jakiegoś czasu dyskusji na ten temat (s. 191 - 193), wstrzymując się jednak od sugerowania kolejnych koncepcji: „Nadal pozostaje otwarte pytanie czy zwierzęta te reprezentowały siłę bóstwa, identyfikowane były z konkretnym bóstwem lub bóstwami, ukazywały zwierzęta ofiarne czy symbolizowały odprawiane w kaplicy praktyki religijne”. Przypuszcza więc autorka, iż w przypadku pomieszczenia W 211 możemy mieć do czynienia właśnie z rodzajem kaplicy czy też pomieszczenia ofiarnego (o tej szczególnej funkcji świadczyć mogą m. in. liczne podstawki oraz formy chlebowe)⁴. Znamienna jest też obecność dzbanka typu *hes*, wyraźnie łączonego z rytualnymi czynnościami na terenie świątyń.

Natomiast zgodnie z ustaleniami Magdaleny Sobas pomieszczenie W 240 stanowiło rodzaj zaplecza magazynowego dla centrum administracyjnego. Przechowywać i magazynować miano tu zarówno produkty sypkie jak i płynne, a ponadto także przedmioty o charakterze luksusowym. Stąd pochodzi większość ceramiki dekorowanej odkrytej na terenie Komu Zachodniego.

Nieco odmienną specyfikę wykazuje wyposażenie mniejszych pomieszczeń W 253 oraz W 255. Dzięki temu autorka przyjmuje, iż pierwsze z nich, datowane na schyłek fazy 3 i fazę 4, stanowiło także przestrzeń magazynową. Pozwalają o tym sądzić odkryte tu dzbanki zasobowe, ponadto duża ilość płytkich mis.

Pomieszczenie W 255, datowane na fazę 5, zdaniem doktorantki służyło najprawdopodobniej przygotowaniu i podawaniu/spożywaniu posiłków. Odkrycie w jego wnętrzu także specjalnego naczynia przędzalniczego sugerować może zdaniem autorki istnienie tu również

3 W charakterystycznym dzbanku W 217 zdeponowano niezwykle zespół 62 figurek wykonanych z kłów hipopotama, mający już oddzielne, szczegółowe opracowania.

4 Jak słusznie zastrzega autorka, przeprowadzona analiza nie jest kompletna, gdyż nie uwzględniono w niej danych archeobotanicznych oraz archeozoologicznych.

małego warsztatu tkackiego, choć prawdopodobnie jest to zbyt śmiałe przypuszczenie.

Podobnie jak na wielu innych stanowiskach proto- i wczesnodynastycznych wśród charakterystycznych wyrobów ceramicznych specjalne miejsce zajmują także w Tell el-Farcha tzw. formy chlebowe. Zainteresowanie badaczy budzą one głównie ze względu na specyficzne znaki, ryte na ich powierzchni jeszcze przed wypaleniem (tzw. potmarks). Autorka poświęciła im sporo uwagi (s. 153 – 165), omawiając szczegółowo poszczególne warianty, tworząc również odpowiednie zestawienia zbiorcze (tabl. 175 – 177). Niestety, zbiór ten nie jest jednak na tyle obszerny, by na jego podstawie doktorantka wnieść mogła dalej sięgające koncepcje.

Jak konkluduje autorka: „Stanowisko Tell el-Farcha stanowi bardzo ważne miejsce na mapie Deltę Nilu. Nie jest więc zaskoczeniem, że artefakty które w niej są odkrywane, stanowią wyjątkowe znaleziska a zachodnia część Komu Zachodniego jest tego doskonałym przykładem. Występowanie wyjątkowych, nietypowych form naczyń, zróżnicowana dekoracja oraz skumulowanie ich w najważniejszych strukturach osadniczych wpływa decydująco na podkreślenie rangi całego stanowiska” (s. 206).

Jako całość oceniam przedstawioną rozprawę bardzo wysoko, wyrażając jednocześnie opinię, iż opracowanie mgr Magdaleny Sobas bez wątpienia mieści się w grupie prac zasługujących na przedstawienie do nagrody.

W konkluzji wyraźnie chciałbym zaznaczyć, iż w moim przekonaniu dysertacja mgr Magdaleny Sobas spełnia wszelkie wymagania stawiane rozprawom doktorskim i wnioskuję o dopuszczenie autorki do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Prof. Joachim Śliwa